

ZIDNO SLIKARSTVO U BOKI KOTORSKOJ I NEKI ASPEKTI NJEGOVE PREZENTACIJE

U bogatoj i raznovrsnoj umjetničkoj baštini Boke Kotorske zidno slikarstvo zauzima znacajno mjesto. Posljednjih godina znatno je dopunjeno naučno saznanje o toj djelatnosti, tako da danas imamo impozantan broj spomenika — pretežno sakralnih — sa zidnim slikama najrazličitijeg stepena očuvanosti.¹ Pa iako ti spomenici nemaju onu monumentalnost i umjetničko zračenje poput poznatih manastira Srbije, Makedonije i unutrašnjosti Crne Gore, oni ipak na osoben način skreću pažnju na sebe, prije svega svojom stilskom heterogenošću, kulturno-umjetničkim značajem, a ponekad i visokim umjetničkim domenom.

Najstariji pokušaj likovnog izražavanja u Boki, doduše vrlo rudimentarnog, nalazi se u Lipcima, gdje je na jednoj stijeni-okačini naslikana scena lova na jelene. Taj događaj, u biti egzistencijalne prirode, opisjedao je čovjeka i prožimao njegove misli još od paleolita. U Lipcima je on predstavljen na način koji nema izravnu komparaciju ni sa jednim poznatim primjerom u praistorijskom slikarstvu. Na neravnoj plohi stijene prikazano je krdo jelena, dva lovca na konjima sa kopljima u rukama, te nekolike svastike. Jeleni su nejednake veličine, svi usmjereni nadesno, s tijelima u profilu, dok su im rogovi s parošcima predstavljeni u *en facu*. Naslikani su »skeletalnom« tehnikom, tako što su trupovi životinja šrafirani poprečnim i kosim namazima krečnobijele boje nanijete prstima direktno na stijenu. Nastanak ovih slikarija vezuje se, uglavnom, za doba bronce,² mada za takvu dataciju još nijesu nađeni valjani dokazi. Naučnu potvrdu nijesu stekli ni neki poku-

¹ Do sredine ovog vijeka gotovo se nije znalo za fresko-slikarstvo u Boki Kotorskoj. Do tada se pisalo jedino o fragmentu freske u kotorskoj katedrali i o slikarstvu u Rizi Bogorodice. U posljednje tri decenije evidentirane su freske u desetak spomenika. Taj broj se poslije apriliškog zemljotresa danomice povećava.

² P. Mijović, *Umjetničko blago Crne Gore*, Beograd — Titograd 1980., str. 58.

šaji da se kompozicija lova u Lipcima poveže sa srednjim vijekom i uspostavi analogija s motivima na stećcima, uz pomoć morfoloških sličnosti pojedinih motiva.³ Na teškoce nailazi i teza o srodnosti Lipaca sa crtežima na stijenama u Val Kamonika u italijanskim Alpima.⁴ Jer teško je dovesti u vezu dvije geografske tako udaljene pojave iz vremena kada se još živjelo na primitivnom stupnju lovačko-sakupljačkog privredivanja, a bez posredništva jedne jedinstvene civilizacije. Pored toga, Val Kamonika je pojava jedne izrazite kontinentalne regije, dok Lipci nose u sebi i neke maritimne akcente. Tako je P. Mijović u jednom ornamentalnom segmentu otkrio prikaz ilirske liburne sa razvijenim jedrima.⁵ To svakako baca zanimljivo svjetlo na slikarsku predstavu u Lipcima, koja je — u to nema sumnje — imala kulturno-magijsko značenje, dok je njen autor bio još lovac, ali lovac koji je već bio spoznao i okusio blagodeti mora.⁶

Ovaj jedinstveni spomenik praistorijskog slikarstva na našoj obali do sada nije korišćen kao motiv turističke ponude. Za to su, svakako, postojali i neki objektivni razlozi. Jer, uprkos svojoj atraktivnosti kao rijedak primjer praistorijskog slikarstva, on skoro isključivo pobuđuje interesovanje naučne a ne i šire javnosti. Tome doprinosi nepristupačnost terena na kome se nalazi lokalitet, do kojega se dolazi jednom užanom, teško prohodnom stazom. Sami crteži su slabo pregledni sa zemlje, zaklonjeni su rastinjem koje djelimično raste direktno na stijeni okapine. Sve ovo utiče da se na ovaj spomenik ne može gledati kao na punkt koji bi se turisti-

³ Đurđe Bošković dokazuje da se radi o srednjovjekovnim prikazima inspirisanim motivima sa stećaka. Takvu tvrdnju Bošković potkrepljuje kompariranjem »svastika« u Lipcima i na nekim stećcima u Bosni i Hercegovini (D. Bošković, *O poreklu kompozicije lova u Lipcima*, Starine Crne Gore, III–IV, Cetinje 1966, str. 13–21).

⁴ Za takvu mogućnost zalagali su se Draga i Milutin Garašanin (*Istorijski Crni Gore* I, Titograd 1967, str. 72–74). Tu oni »nesumnjivo« povezuju Lipce sa trećom fazom u Val Kamoniki koja se vremenski fiksira između 1600. i 1200. g. prije nove ere. Isti autori su kasnije djelimično revidirali svoj stav u vezi analogije Lipci — Val Kamonika (Umjetnost na tlu Jugoslavije, *Praistorija*, 1982, str. 112).

⁵ Za slikarstvo — Val Kamoniki up. E. Anatij, *La civilisation de Val Camonica*, Arthaud, Paris 1960; Id. *La datazione dell'arte preistorica camuna*, Studi Camuni, Breno 1963.

⁶ P. Mijović, nav. dj., str. 58.

⁷ Tragovi pradavne čovječje orijentacije prema moru nađeni su i u pećini Spili iznad Perasta. O tome up. G. Brajković, *Najstariji slojevi pomorskog naselja Perast*, 12 vječova Bokeljske mornarice, Beograd 1972, str. 51–56.

⁸ Ostaci crteža na okapinama evidentirani su još na žutoj stijeni u koritu Komarnice, Vezirovoj bradi kod Ulcinja, Zljebu kod Višegrada, Badnju kod Stoca i na Bitim brigovima kod Karlobaga (up. P. Mijović, nav. dj., str. 57–58).

čki mogao valorizovati *in situ*. Međutim, isticanjem kopija, umjetničkih fotografija i sličnih izložaka u nekoj budućoj mujejsko-galerijskoj postavci doprinijelo bi boljoj popularizaciji ovog spomenika na turističkom planu.

Sljedeci spomenik slikarske umjetnosti u Boki čine — posmatrano hronološki — podni mozaici u Risnu iz 2. vijeka naše ere. Ta muzivna dekoracija ukrašavala je podove jedne otvorene rimske vile koja se nalazila u predgrađu antičkog *Rhiziniuma*, a sastojala se od više prostorija raspoređenih u nizu oko pravougaonog atrijuma. Po maštovitosti geometrijskih kombinacija i stilizovanih vegetabilnih motiva spada u najatraktivnije podne mozaike u Jugoslaviji. Posebno je zanimljiva polihroma predstava boga sna — Hipnosa, rijetkog božanstva u šarenilu antičkog panteona, koji je očito ukrašavao pod spavaće sobe vlasnika vile.

Risanski mozaici su konzervatorski zaštićeni, ograđeni i djelično pokriveni improvizovanom nadstrešnicom ispod koje su smješteni i drugi arheo-nalazi iz antičkog Risna. Citav lokalitet je, dakle, prezentiran na zadovoljavajući način, naučno razjašnjen i konzervatorski zaštićen, te se u ovom pregledu nećemo na njega duže zadržavati.

Nakon duže destabilizacije izazvane seobom naroda slikarstvo u Boki Kotorskoj i susjednim oblastima počelo je da postaje sve više oblik umjetničkog izraza, ovoga puta u okviru vizantijske teme Dalmacije, odnosno već ojačale države Duklje. Nažalost, zbog čestih zemljotresa i neotpornosti materijala to slikarstvo je dospjelo do nas u veoma okrnjenom, čak fragmentarnom stanju. Jedno veoma dobro slikarstvo krasilo je zidove crkve sv. Tome u Kutima kod Herceg-Novog. Ostaci svetiteljskih likova pronađeni prilikom arheoloških iskopavanja dozvoljavaju približnu dataciju u sredinu 12. vijeka. Oni se danas čuvaju u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom.

Iz istog vremena, a možda nešto i ranijeg, potiče stariji sloj fresaka u crkvi sv. Mihaila u Kotoru. Od njega su vidljivi samo donji djelovi stojećih svetitelja izvedenih dosta grubo debelim linijama na okernoj osnovi i plavoj poleđini. Ovi se fragmenti — makar samo hipotetično — mogu dovesti u vezu sa slikarstvom u crkvi sv. Mihaila u Stonu iz druge polovine XI vijeka.⁴

Nešto bolje je očuvan dio fresko-dekoracije u crkvi sv. Luke u Kotoru, koja je nastala namah pošto je crkva bila dovršena 1195. godine. Na južnom zidu zapadnog traveja naslikane su tri figure stojećih svetitelja — u sredini jedan episkop, a sa strane dvije mlade mučenice, od kojih jedna ima krunu na glavi. Preovladava mišljenje da se radi o Svetom Silvesteru, Svetoj Katarini i Varvari

⁴ Up. Rajko Vujičić, *O freskama u crkvi sv. Mihaila u Kotoru*, zbornik »Boka«, 17, str. 292.

ili Agati,⁹ mada ima i drugačijih mišljenja.¹⁰ No mnogo važnije od same identifikacije likova jeste slikarski postupak i likovni jezik kojim govori ovaj stari živopis: naglašeni vertikalizam i linearost, romanički osjećaj za crtež, težnja ka monumentalnosti uz maštovito kombinovanje ornamentalnih ukrasa, samo su neke odlike koje tom živopisu daju posebno mjesto u našem ruralnom slikarstvu. Sažimanje raznorodnih uticaja istočnog i zapadnog kulturnog kruga, tj. vizantijskih i romaničkih, pravoslavnih i katoličkih, koje su prisutne u sv. Luki, biće jedna od bitnih odlika kotorskog slikarstva i u narednim stoljećima.

Ne zna se ko je bio niti odakle je došao slikar. Međutim, način njegovog slikarskog razmišljanja — vizantijska orijentacija s reminiscencijama na južnoitalske spomenike, upućuje na zaključak da se radi o grčkom ili apulijskom porijeklu majstora i njegovog djela.

Samo koju godinu mlađe su freske u crkvi *Rize Bogorodice* u Bijeloj. U staroj apsidi, koja je ušla u sastav novije građevine s početka prošlog vijeka, sačuvani su zanimljivi ostaci fresaka: u polukaloti Bogorodica Orante sa Hristom na grudima, kojima se klanjaju anđeli s pokrivenim rukama, dok se u donjoj zoni šest crkvenih otaca klanjaju Hristu-žrtvi. Portret izvjesnog episkopa Danila naslikan je u maloj niši poviše episkopskog prijestola. Vjerojatno se radi o crkvenom dostojanstveniku koji je bio ktitor živopisa, koji je izведен jednostavnim slikarskim postupkom od svega nekoliko tonova. Signature i natpisi ispisani grčkim jezikom potkrepljuju pretpostavku da je slikar bio stranac.¹¹

U drugoj polovini XIII vijeka nastale su freske u crkvi sv. *Petra* u Bogdašićima, od kojih je nedavno otkriven jedan njihov dio u južnoj pijevnici — na svodu Silazak sv. Duha, a u prvoj zoni stojeće figure nekoliko sv. ratnika i mučenika. Iako skučen prostor nije dozvoljavao majstoru da se razmahne, ipak se iz pojedinih figura i portreta može naslutiti odjek onog prefinjenog i monumentalnog slikarstva XIII vijeka na čijem vrhu stoje freske manastira Sopoćana.

Jedna skupina slikara zvanih »pictores graeci« živopisala je 1331. g. katedralu sv. *Tripuna* u Kotoru, o čemu nas obaveštavaju arhivski spisi. Danas na žalost ne znamo kako je to slikarstvo u cijelosti izgledalo, ali je — sudeći po nadahnutim opisima kotorskog humanističkog pjesnika Ivana Bolice — moralo biti vrlo impresivno. U glavnoj apsidi su se, sasvim slučajno, sačuvale scene

⁹ Vojislav J. Đurić, *Vizantijske freske Jugoslavije*, Beograd 1974, str. 28—29.

¹⁰ A. Skovran, *Novoukrivenje freske u crkvi sv. Luke u Kotoru*, Zograf 4, Beograd 1972, str. 76—77.

¹¹ Vojislav J. Đurić, nav. dj., str. 29. i napomena 28, gdje je data i starija literatura.

»Rapece« i »Skidanje s krsta«. Tretman figura, ekspresivnost i izvjesne karikaturalne crte odaju gotički manir koji je u to doba već snažno zapljuškivao naše priobalje. Neke stilске karakteristike i sličnost sa mozaicima u baptisteriju crkve sv. Marka u Veneciji¹² ukazuju na mogućnost da su neki grčki slikari stizali u Kotor preko Mletaka.

Gotičke orijentacije su i freske u kotorskoj *crkvi svetog Mihaila*, mada su po ikonografiji bliski vizantijskom načinu poimanja religioznog slikarstva. Zaciјelo ih je po narudžbi izradio neki domaći slikar vaspitan u duhu moravskih tradicija.

Pored »Deisisa« u apsidi su prepoznatljive još i kompozicije »Blagovijesti« i »Vaznesenje«, dok se od pojedinačnih figura prepoznaće Sveti Tripun s modelom grada Kotora u ruci. Produhovljena lica, suzdržani otmeni pokreti, znalački raspored prostora i jasna slikarska artikulacija odaju ruku talentovanog i iskusnog majstora. Možda se radi o slikaru Jovu iz Debra, koji se pominje sredinom XV vijeka u fresko-natpisu u stolivskoj crkvi sv. Bazilija.¹³

Još nekoliko kotorskih crkava bilo je živopisano najkasnije do XV vijeka. Freske su imale sada razrušene crkve sv. Jakova od Lode (čija osnova je nedavno pronađena na jugoistočnom dijelu Trga od oružja), zatim sv. Nikole i sv. Franja na Gurdici. Živopisana je bila — i to kako se čini u cijelosti — i Marija Koleđata, u kojoj se ostaci fresaka primjećuju u oltarnom prostoru i u kaloti kupole (Hristos Pantokrator), kao i crkva sv. Pavla, gdje su vidljivi ostaci jednog »Deisisa« u niši ispod ulaznih stepenica. Navedeni podaci govore o brojnosti i popularnosti zidnog slikarstva u srednjovjekovnom Kotoru. U gradu su postojale slikarske radionice čiji su pripadnici izvodili radove ne samo u susjednim oblastima (Podlastva, Duljevo, Grahovo) već i u udaljenim djelovima prostrane raške države. Takav polet je omogućio pojavu slikara kakav je bio Lovro Marinov Dobričević.

Lovro je stasao u Kotoru, školovao se u Veneciji, da bi svoja najbolja štafelajna djela ostvario u Dubrovniku (poliptisi u Dominikanskom samostanu i na Dančama). Na žalost, skoro sva njegova štafelajna djela koja su bila u Boki, a tijih je moralo biti u znatnom broju, propala su ili nestala. Ali, na sreću, odnedavno se zna za njegovo fresko-slikarstvo u manastiru Savini i crkvi sv. Ane u Kotoru, što će budućim istraživačima olakšati da dublje proniknu u slikarski profil našeg najboljeg majstora XV vijeka.

U Maloj crkvi Uspenja Bogorodice u manastiru Savini otkriveno je prije nekoliko godina, ispod mlađeg sloja živopisa, jedno mnogo starije i bolje slikarstvo. Ono je pokrivalo istočni dio hrama — apsidu, svod i istočni travc. Nakon pažljivog čišćenja, konzerviranja i djelimičnog restauriranja na svjetlo dana su se pojavile

¹² Isti, nav. djelo, str. 58. i napomena 61.

¹³ Rajko Vujičić, nav. dj., str. 296—298.

freske, koje po svojim slikarskim kvalitetima i stilskim odlikama zauzimaju izuzetno mjesto u našem srednjovjekovnom zidnom slikarstvu. V. Đurić je freske atribuirao kotorskom slikaru Lovru Marinovu Dobričeviću, za mogućeg kreatora hrama i živopisa pretpostavio je hercega Stjepana Vukčića Kosaču (što potvrđuju i neki pisani turski izvori), a njihov nastanak vezao je za šestu deceniju XV vijeka.¹⁴ Sudeći po rasporedu i temama oslikanih partijskih bilo je predviđeno da se živopis čitava crkva. Zbog čega je posao iznenadno bio prekinut ne može se sa sigurnošću objasniti. Ostaje tajna da li je kreatoru ponestalo sredstava, ili je možda u pitanju bila neka od brojnih najczuda Turaka, koji će koju deceniju kasnije zauzeti i sam grad Herceg-Novi. Laki, prozračni kolorit u kom dominiraju svijetlo-crveni, zeleni, plavi i ooker tonovi, daje ovom ansamblu zidnih slika diskretnu lirska notu. Otmeni stavovi figura, čvrsto modelovane draperije s oštro prelomljennim naborima, kao i tipologija likova, uglavnom su u duhu Dobričevicevog slikarskog govora. Brzina kojom se moralo raditi u fresko-tehnici natjerala je majstora da neke partie prepusti svojim pomoćnicima — kao što su, na primjer, ruke svetitelja koje spadaju u najslabije partie čitavog ansambla.

Iako su freske u Savini rađene po obrascu vizantijske ikonografije, one po svojim slikarsko-stilskim odlikama pripadaju zapadnom slikarstvu gotičke orijentacije. Ovakva simbioza bikonfesionalnih elemenata — zapadnih i istočnovizantijskih — mada nije izuzetna, dosta rijetko se susreće u nas. Međutim, u samoj Boki Kotorskoj ima nekoliko primjera gdje su ta dva suprotna slikarska koncepta isprepletena ili srasla jedan s drugim. To je prisutno na freskama u crkvi sv. Mihaila u Kotoru, a posebno u crkvi sv. Bazilija u Stolivu.

Lovru Dobričeviću se pripisuju još i freske, odnosno ostaci fresaka u crkvi sv. Ane u Kotoru. Ta romanička crkvica s početka XIII vijeka dobila je zidnu dekoraciju negdje krajem prve polovine XV vijeka, što bi značilo da ona pripada ranoj fazi našeg slikara. U natpisima na narodnom jeziku koji su ispisani ispod figura sv. Martina i sv. Katarine Sijenske čitamo i imena kreatora pojedinih partie živopisa — Katarina i Maruša.¹⁵ Tipološka sličnost lika sv. Martina sa fizionomijama starijih svetitelja u Savini, a dobro dijelom i sa likovima na očuvanim Lovrovim polipticima u Dubrovniku, govori u prilog istog autorstva.¹⁶

Izgleda da su samo koju godinu starije freske u crkvi sv. Mihaila u Kotoru. Tu je oslikan skoro čitavi istočni zid i kohna

¹⁴ Vojislav Đurić, *Manastir Savina*, zbornik »Boka«, 5, Herceg-Novi 1973, str. 3—17.

¹⁵ Rajko Vujićić, *O novootkrivenim freskama u crkvi sv. Ane u Kotoru*, zbornik »Boka«, 15—16, Herceg-Novi 1984, str. 423—435.

¹⁶ Isto.

apside sa tri kompozicije (Blagovijesti, Deisis i Vaznesenje Hristovo) i četiri pojedinačne figure (sv. Tripun, sv. Dominik, prorok Danil i jedan neidentifikovan svetitelj).¹⁷ Na njima se osjeća gotička orijentacija, mada su po stilu i ikonografiji bliski vizantijskom poimanju religioznog slikarstva. Njihov autor je bio neki iskusni majstor koji je odnekud iz unutrašnjosti dospio u Kotor. Mogao bi to biti Jovo iz Debra, kojega kao svog učitelja pominje nešto pozniji slikar fresaka u crkvi sv. Bazilija u Stolivu, koji se potrudio da nam ostavi podatke i o vremenu nastanka živopisa i njegovim naručiocima. Pored niza zanimljivih podataka koje nam saopštava, taj fresko-natpis predstavlja posebnu rijetkost i zbog toga što je isписан talijanskim i slovenskim jezikom, podjednakom vješto izvedenim latiničkim i ciriličkim slovima.

Slikar je isto tako »izmiješao« popularne svetitelje rimokatoličke i istočno-pravoslavne. Tu je sv. Tripun s modelom Kotora u ruci predstavljen na zapadnjački način, dok su odmah do njega sv. Đorđe, sv. Dimitrije i sv. Teodor izvedeni u vizantijskoj tradiciji, da bi se povorka stojecih svetitelja završila sa sv. Katarinom, opet u zapadnom maniru. Slično je i na drugom zidu. Pored tipično pravoslavnih svetitelja sv. Nedjelje i sv. Pejke postavljen je popularni zapadni svetac sv. Franjo, a do njega sv. Nikola kojega podjednako štuju obje konfesije. Gornje zone su ispunjene scenama Velikih praznika — Rodenje, Sretenje, Krštenje, Vaskrsenje Lazara, Uspenje Bogorodice, Cvjeti, Raspeće, Mironosnice i »Noli me tangere«. Friz ljudskih anđela postavljen je na potrbušju svoda.

Iako majstor stolivskih fresaka nije bio naročito slikarski obrazovan, niti pak posebno talentovan, ipak on zauzima zanimljivo mjesto među našim srednjovjekovnim slikarima. Imponuje njegova jednostavnost i naivnost u rješavanju nekih slikarskih i ikonografskih problema. Gledano u cijelini, njegovo slikarstvo predstavlja inventivnu mješavinu istočnih i zapadnih tendencija u kojima naporedno egzistiraju vizantijski i gotički elementi. Zbog toga se freske u sv. Baziliju mogu uzeti kao tipičan primjer kotor-skog srednjovjekovnog slikarstva, slikarstva u kome se često preplijeću i sažimaju heterogena strujanja tog doba.

Stolivske freske su istovremeno i posljednji spomenik srednjovjekovnog slikarstva u Boki Kotorskoj koji je dospio do naših dana.¹⁸

¹⁷ Na južnom zidu vide se ostaci jedne konjamčke figure u kojoj smo skloni da vidimo sv. Đordja (R. Vujičić, *O freskama u crkvi sv. Mihaila u Kotoru*, str. 296).

¹⁸ Pored pomenutih, iz XV vijeka izgleda datiraju i ostaci živopisa u crkvi sv. Pavla u Kotoru, kao i freske koje su krasile staru crkvu sv. Đordja u Orahovcu, od kojih su nedavno nađeni tragovi, a sigurno je postojalo još više živopisanih crkava čija deklaracija nije dospjela do našeg vremena.

Sljedeći sloj zidnog slikarstva pripada tzv. postvizantijskom periodu, a odnosi se uglavnom na djelatnost koja je uslijedila nakon obnove Pećke patrijaršije 1557. godine, kada je od strane turskih vlastodržaca odobreno opravljanje i ukrašavanje pravoslavnih crkava, doduše samo onih koje su postojale prije njihovog dolaska. Najraniju intervenciju te vrste susrećemo u manastiru Savini. Djelovi zidnih ploha *Male crkve Uspenja Bogorodice*, koje je Lovro Dobričević bio ostavio neoslikane, bili su u međuvremenu malte-rišani. Mogućnost da se posao nastavi ukazala se tek šezdesetih godina XVI vijeka.

Poručiocima nove dekoracije izgleda da su smetale postojeće gotički intonirane freske, pa su odlučili da se slike Lovra Dobričevića premalterišu i čitava crkva ponovo oslika. Taj posao je obavio neki iskusni majstor iz slikarskog kruga Pećke patrijaršije. On je po ustaljenom principu napravio raspored i ispunio sve zidne plohe: u oltarnom prostoru teme vezane za liturgijski obred, stojeće svetitelje je postavio u prvoj zoni, Velike praznike i Hristovo stradanje na svodu, te medaljone sa Hristovim likovima na tjemenu. U natpisu iznad vrata navedena je godina završetka živopisa — 1565.

Ovo slikarstvo je izvedeno u srazmjeri s mogućnostima vremena dosta skromnim slikarskim sredstvima. Vješt crtež, koloristička ravnoteža, jednostavnost u pri povijedanju pojedinih scena, kao i inventivan ornamentalni dekor daje ovom ansamblu dopadljivost i svježinu, mada kvalitetom zaostaje za slojem kojega je prekrio i zamijenio Tursko prisustvo, koje je u ovim krajevima trajalo već skoro jedan vijek, bilo je prekinulo ranije otpočete tokove, čije se daleke reminiscencije počinju konsolidovati tek krajem XVI vijeka. Zbog toga djela anonimnih slikara koji su tada i učesto kasnije radili u Boki imaju veću kulturno-istorijsku nego umjetničku vrijednost.

Oskudica i nemaština neophodnih slikarskih sredstava uočava se na freskama u sv. Đordu u Orahovcu i sv. Tripunu u Klinci ma na Luštici. Oba živopisa su djelo iste ili slične slikarske družine, a njihov nastanak se povezuje s prvim decenijama XVII vijeka.¹⁹ Autori tih zidnih slika bili su zografi skromnih slikarskih znanja i još skromnijeg obrazovanja, koji su se trudili da što bolje obave poslove koje im je povjeravala siromašna seoska sredina — prva pod turskom, a druga pod venecijanskim upravom.

Posljednji echo postvizantijskih tradicija u ovom prostoru susrećemo kod bokokotorskog ikonopisca Dimitrija daskala, koji je djelovao i kao freskoslikar. Bio je aktivan krajem XVII i u prvim decenijama XVIII vijeka. Izveo je freskodekoracije u najmanje pet crkava u Boki Kotorskoj: u sv. Đordu u Šišićima (1699), sv. Mini u Prijeradima (porušena krajem prošlog vijeka), sv. Petki u

¹⁹ Rajko Vujičić, *Prilog poznavanju spomenika kulture na Luštici*, zbornik „Boka“, 13—14, Herceg-Novi 1982, str. 400—407.

Mrkovima na Luštici (1704), staroj crkvi sv. *Eustahija* u Dobroti (porušena u drugoj polovini XVIII v.) i u sv. *Nikoli* u Pelinovu (1718).²⁰ Živopis Dimitrija daskala — onaj koji je došao do nas — baca zanimljivo svjetlo na ovog našeg slikara s kojim se završava viševjekovna tradicija slikanja religioznih poruka na svježem malteru, poruka koje imaju likovnih vrijednosti i unutrašnje ljepote. Pored spontane naivnosti koja je najčešće prisna savremenom gledaocu, pažnju privlači još i epski repertoar, dopadljivi portreti i rezak kolorit s ekspresivnim akcentima.

Na kraju ovog kratkog pregleda spomenika zidnog slikarstva u Boki valja pomenuti i freske koje je radio najveći bokeljski slikar poslije Lovra Dobričevića — Tripo Kokolja. Na žalost, njegove slike iluzionističko-dekorativne note koje su krasile zidove palate Zmajevica u Perastu, zvane »Biskupije«, sasvim su propale, tako da o njima možemo suditi samo po stariim opisima.²¹ Na sreću, dosta dobro je očuvana Kokoljina freska u crkvi sv. Ane iznad Perasta. U njoj je naš majstor oslikao istočni zid u formi baroknog oltara s merernim stubovima i prekinutim zabatom. U centralnom polju — zamišljenom kao oltarna pala — naslikao je sv. Anu i malu Mariju pred kojom kleći sv. Petku. Grupa krilatih anđelčića u tipično Kokoljinom maniru oživljavaju fon. U bočnim nišama naslikane su stojeće figure sv. Katarine i sv. Lucije sa svojim atributima, odnosno simbolima mučeništva. Donjom desnom ivicom majstor se potpisao u poetskoj varijanti na narodnom jeziku: »V MOLITVACH TVOIECH SPOMENISE OD MENE GRESCNICA TRIP COCOGLIA PITUR MOLIM«.²²

Iako Kokoljina freska u sv. Ani ne spada u njegova vrhunska ostvarenja, ipak ona ima izuzetno značenje, jer je jedino djelo tog našeg istaknutog baroknog slikara radeno u toj tehnici koje je došnjelo do nas, dok nam potpis u stihu omogućava da naslutimo i neke osobine slikareva karaktera. Pored toga bi se moglo zaključiti da je sam Kokolja učestvovao u donaciji freske, jer mu je — kako proizilazi iz dokumenta — isplaćen samo trošak za boje od 30 lira.²³ Za takav čin imao je naš slikar svakako neki dobar razlog. Ne možemo sa sigurnošću doznati šta je to mučilo »grešnog pitura« i kakve su ga misli ophrvavale dok je slikao zid ove male uboge crkvice. Zbog čega je napustio svoj rodnii Perast, zatim radio na Braču i Korčuli, gdje je i umro, ostalo je još nerazjašnjeno, kao što su nerazjašnjeni i mnogi drugi detalji iz njegove biografije.

²⁰ O Dimitriju daskalu up. Pavle Mijović, *Bokokotorska slikarska škola XVII—XIX vijeka*, Titograd 1960; Rajko Vujičić, *Ikonopisna djela Dimitrija daskala u Risanu*, zbornik »Boka«, 12, Herceg-Novi 1980, str. 213—221.

²¹ P. Butorac, *Zmajevići*, Hrvatska prosvjeta XV, 1928, br. 1, str. 12. Posljednje ostatke tih fresaka opisao je i komentarisao Krsto Prijatelić, *Slikar Tripo Kokolja*, Zagreb 1952, str. 19.

²² Fotografiju natpisa objavio je Krsto Prijatelić u nasv. dji., sl. 8.

²³ Isto, str. 13.

Nakon ovog pregleda spomenika zidnog slikarstva u Boki Kotorskoj²⁴ postavlja se pitanje kako te spomenike turistički vrednovati — ono što je i cilj ovoga skupa. Kao što smo na početku naglasili ti spomenici pojedinačno nemaju izrazite umjetničke vrijednosti, koje bi bile dovoljan motiv s turističkog aspekta. Međutim, oni svojom heterogenošću, brojnošću, a ponekad i neobičnošću, mogu na sebe skrenuti veću pažnju ukoliko im se u opštoj turističkoj ponudi pokloni veća pažnja.

Pored umjetničke ili druge vrijednosti bitan preduslov za uspješno uključene nekog spomenika u turističke tokove jeste dostupnost i prostorna situacija. U tom smislu se spomenici zidnog slikarstva u Boki Kotorskoj mogu podijeliti na tri skupine:

- a) spomenici koji se nalaze u urbanim sredinama ili u njihovoj blizini;
- b) spomenici u selima;
- c) usamljeni i teško dostupni spomenici.

Spomenici iz prve grupe uglavnom su uspješno uključeni u turističku ponudu (katedrala i crkva sv. Luke u Kotoru, Savina) ili će to uskoro postati (crkve sv. Mihailo, sv. Ana i Marija Koleđata u Kotoru). U njima je zidno slikarstvo samo jedan od segmenta u multidisciplinarnoj ponudi — arhitektura, slike, ikone, umjetnički predmeti od metala, tekstil i slično. Takav vid prezentacije pruža i najoptimalnije mogućnosti.

U drugu skupinu — spomenike zidnog slikarstva u selima — spadaju brojni spomenici koji se još nijesu afirmisali kao mogući turistički motiv, odnosno kao motiv turističke ponude. Tu bismo ubrojili crkve Rize Bogorodice u Bijeloj, sv. Petra u Bogdašicima, sv. Nikole u Pelinovu, sv. Dordja u Sišićima i sv. Petke u Mrkovima. Ovi spomenici se mogu valorizovati u sklopu ruralnih ambijenata kojima pripadaju. Intenziviranje seoskog turizma se sve više namće kao neophodnost, te bi sakralni spomenici o kojima je ovdje riječ mogli postati atraktivni, kako za stacionarni tako i za izletnički turizam.

U treću grupu — usamljeni i teško dostupni — mogu se ubrojiti crkve: sv. Ana iznad Perasta, sv. Bazilije iznad Stoliva, sv. Đorđe u Orahovcu i sv. Tripun u Klincima na Luštici. Svaki od ovih spomenika predstavlja posebnu zanimljivost — sv. Ana sa freskom i potpisom Tripa Kokolje, sv. Bazilije sa jedinstvenom bikonfesionalnom simbiozom zidnih slika, sv. Đorđe izgrađen na vrhu monolitne stijene i sv. Tripun sa freskama iz XVII vijeka, smješten na čuviku odakle puca prekrasan pogled na otvoreno more.

²⁴ Ovdje je obuhvaćena regija Boke Kotorske u užem geografskom smislu, a ne čitava Boka, ona koja se istorijski računala "od Kušina do Debelog brijege".

i unutrasnji dio zaliva. Ovdje bismo mogli ubrojiti još i praistorijske slikarije na okapini u Lipcima, jedinstvenom spomeniku takve vrste na našoj obali.

Podrazumijeva se da je prezentacija ovih spomenika i njihovo uključivanje u turističke tokove znatno otežano, a kod nekih i onemogućeno, zbog njihove udaljenosti od naselja i saobraćajnica. Tako odsjećeni oni predstavljaju samo naučnu vrijednost, dok su sa turističkog aspekta »mrtvi spomenici«. Najdrastičniji je slučaj sa crkvom sv. Ane iznad Perasta, koja je od naselja udaljena više od pola sata besputnog hoda. Zbog nemogućnosti da se u takvim uslovima cijelovito zaštiti — a o prezentaciji ne može biti ni govora svakako bi trebalo »preseliti« Kokoljinu fresku u Perast ili u Gospu od Škrpjela, a na njeni mjesto, eventualno, postaviti kopiju.

Za druge spomenike iz navedene skupine bilo bi najpodesnije rješenje da se naprave kopije njihovog živopisa, ili pojedinih djeiova, te da se izlože u nekom muzeju. Na taj način bi se turistima dala informacija i posredni estetski užitak.

U tom kontekstu jedno od vitalnih pitanja predstavlja pravilna turistička informacija zasnovana na naučnim činjenicama. O zidnom slikarstvu u Boki Kotorskoj uglavnom se pisalo po stručnim časopisima, često nedostupnim i domaćim a kamil stranim posjetiocima. Zbog toga bi štampanje jednog istorijsko-umjetničkog vodiča u turističkoj ponudi Boke Kotorske predstavljalo i valorizaciju njenih kulturno-istorijskih spomenika *conditio sine qua non*.